

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08>

УДК 94(477.63)"1905/1906":322:323.3-058.14

С. В. САВЧЕНКО, канд. істор. наук, доцент
кафедри документознавства та інформаційної діяльності
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Український державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, м. Дніпро, 49600, Україна

ЦЕРКОВНА ЗЕМЛЯ І БУНТІВНІ СЕЛЯНИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета дослідження – проаналізувати проблему конфлікту між православною церквою та селянством на території Катеринославської губернії довкола земельного питання напередодні та під час революції 1905-1906 років. Актуальність даної роботи зумовлена необхідністю критичного перегляду радянських історичних наративів, які часто перебільшували антиклерикальні настрої та антицерковну мотивацію селянських аграрних протестів. Об'єктивний аналіз даної проблематики дозволяє реконструювати більш точну картину соціально-економічних відносин та мотивацій селянства в контексті складних суспільно-політичних трансформацій початку XX століття.

Методологія дослідження включає критичний аналіз історіографічної традиції, архівних даних, а також демографічної та економічної статистики відповідно до принципів об'єктивності та історизму. Залучення широкого спектру первинних джерел, включаючи документацію місцевих органів влади, церковних приходів та селянських громад, дозволяє провести комплексний, багатовимірний аналіз досліджуваних процесів у їх діалектичному розвитку.

Наукова новизна. Радянська історіографія перебільшувала масштаби антиклерикалізму та прагнення селян до конфіскації церковних земель. Значна частина селянського землеволодіння була збільшена шляхом легальної купівлі та оренди, що суперечить тезі про широке прагнення селян до революційної соціалізації приватної власності. Селяни використовували революційну риторику і акти насильства для досягнення економічних вигод, створюючи атмосферу страху і змушуючи владу йти на поступки. Дане дослідження представляє альтернативну інтерпретацію мотивації селянських рухів, розкриваючи прагматичний характер їхніх дій у контексті складної соціально-економічної ситуації регіону.

Висновки. Реальні конфлікти часто мали хуліганський характер і були спрямовані на створення ілюзії спонтанного повстання, яке використовувалося для економічного шантажу поміщиків і влади. Всупереч поширеній думці, церковні землі не були предметом інтересу ініціаторів та учасників селянських заворушень на тлі революційних подій початку XX століття. Результати дослідження демонструють необхідність критичного переосмислення усталених історіографічних парадигм та відкривають перспективи для подальших досліджень економічної мотивації соціальних рухів у дореволюційний період.

Ключові слова: церковні землі, селянські протести, антиклерикалізм, Катеринославська губернія, революція 1905-1906 рр., землеволодіння, аграрні конфлікти.

Як цитувати: Савченко С.В. Церковна земля і бунтівні селяни Катеринославщини на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.* 2025. Вип. 40. С. 68-82. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08>

In cites: Savchenko S.V. (2025). Church land and rebellious peasants of the Katerynoslav region in the early twentieth century. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 40, (68-82), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2025-40-08> (in Ukrainian)

© Савченко С. В., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Антиклерикалізм селянства як політична міфологема

Історик Лютневої революції Г. М. Катков, перебуваючи в еміграції, 1967 року писав: «У перші роки радянської влади, коли жива пам'ять була особливо сильною, партія поклала на істориків завдання пристосувати загальновідомі факти до «ленінської моделі» революції. Відтоді методи фальсифікації значно вдосконалились. Насамперед тенденційно відбираються документи, призначені для публікації» [18, с. 6-7]. Настанова замінити живу автентичну пам'ять фальшивою версією подій стала тотальною, не було жодної теми, сюжету та історичної епохи, що уникли би подібної ідеологічної фільтрації. І чим ближче події підходили до 1917 року, тим сильніше працювали фільтри. Однією з найбільш спотворених була тема взаємин селян та духовенства, зокрема, довкола питання так званої «церковної землі», яку селяни нібито повсякчас мріяли відібрати в ненависних «експлуататорів у рясах».

Радянська історична наука, особливо при висвітленні нової та новітньої історії, займалася конструюванням ретроспективних «доказів», що мали легітимізувати захоплення влади більшовиками. Ці докази апелювали до міфічних віковичних страждань і очікувань народу. Важливим елементом цієї ідеологічної конструкції була боротьба проти церкви, покликана виправдати її знищення та виключення з образу «світлого майбутнього». Історія, переписана за ідеологічними шаблонами, представляла спотворений образ взаємин народу і церкви, зображуючи їх як одвічних ворогів

Документальні свідчення з архівів XIX – початку XX століття відіграли важливу роль у реалізації цієї стратегії. Особливо цінними були матеріали духовних консисторій, які документували численні зіткнення між кліром та парафіянами. Використовуючи ці документи, дослідники трактували церковно-релігійне життя як сферу постійної конфліктності. При цьому радянські історики переносили побутові конфлікти на ширший соціально-філософський контекст: вони бачили в них не лише прояви народного «антиклерикалізму», а й формували концепцію особливої народної філософії, яку називали «стихійним атеїзмом». Нерідко вся дослідницька праця полягала у колекціонуванні нападів, образ, сварок, бійок, інших казусів та їх специфічному коментуванні [32]. Так, убивство селянами членів сімей парафіяльних пастирів трактувалося як здійснення актів історичної справедливості. «24 липня підпалили попа... Видно довели всякі “пастирі”» [33, с. 140]. Викладалися яскраві деталі того, як селяни мучили «ненависних їм попів»: заморожували священика і його багатодітну сім'ю, обливаючи їх узимку холодною водою, забивали рота піском, душили, скручували, били тощо [32, с. 362]. Відтак типовими були такі висновки: «Значне місце займала боротьба проти духовенства. Ця боротьба іноді виражалася не тільки в антипопівських, але й антицерковних виступах, які були фактично і антирелігійними виступами, хоч і не усвідомленими ще селянами» [32, с. 259]. Буденне парафіяльне життя у всій повноті мало кого цікавило.

Крім цього, постійно стверджувалося, що антиклерикалізм та атеїзм селян проявлявся в прагненні відібрати і розділити церковну землю. Вважалося, що священнослужителі були фактично поміщиками, «змикаючись» із ними «за своїм майновим становищем». Церква, писав П. Н. Зирянов, володіла «значними земельними угіддями», тому селяни вимагали конфіскувати казенні, поміщицькі та церковні землі [17, с. 39]. «Аграрний рух селян тісно переплітався з рухом антицерковним. Селяни вимагали передати їм не тільки поміщицьку, а й церковно-монастирську землю» [20, с. 120]. «Антиклерикальний рух селянства в революції 1905-1907 років мав свої економічні передумови і коріння в наявності величезного церковно-монастирського землеволодіння» [13, с. 8].

Створюючи ілюзію правдивості, пропагандисти систематично намагалися подати звичайні кримінальні злочини проти церковного майна як прояви ідеологічної та революційної боротьби. Проте, офіційний дискурс постійно виявляв логічні суперечності, особливо коли йшлося про конкретні приклади селянського антиклерикалізму. Наприклад, цю непослідовність демонструє трактування конфліктів щодо оплати церковних обрядів. Партійні ідеологи ігнорували фундаментальну суперечність між концепцією стихійного атеїзму селянства та їхніми ж вимогами щодо зниження вартості релігійних послуг. Якщо селяни – атеїсти, навіщо їм взагалі потрібні церковні треби, навіть за умови знижених цін?

Револуційно-атеїстична риторика без істотної рефлексії довкола її ідеологічних підвалин транслюється поміж істориками й донині. Час від часу натрапляємо на моралізування з приводу конфлікту безземельних та малоземельних селян із церквою, що тримала «значні земельні ресурси» [31, с. 260]. При аналізі церковно-суспільного життя все ще застосовується антиклерикальна лексика та сумнівні узагальнення: «У свідомості селян церква та її служителі уособлювалися зі старим режимом, з образом експлуататорів» [3, с. 133]. Або: «Селяни були не проти пожитися за рахунок церковних земель, вони хотіли дешевої церкви, наполягали на виборності священиків і праві усувати їх від служби» [26, с. 230]. У сучасній літературі подібний підхід зумовлений не стільки усвідомленою антицерковною позицією, скільки інерцією народницько-радянської традиції у змалюванні релігійного життя.

У монархічній державі напруженість між соціальними станами є закономірним явищем. Побутові конфлікти між духовенством і селянами, зафіксовані в консисторських документах, – лише частина широкого спектру соціальних взаємодій. Оскільки гармонійні стосунки рідко документувалися, дослідник, аналізуючи архівні матеріали, неминуче стикається з накопиченими за століттями суперечками та скандалами. Однак це не є достатньою підставою для висновку про системний народний антиклерикалізм.

З огляду на це ми формулюємо два дослідницьких імперативи.

Перший: необхідно розрізняти реальне соціальне життя та принцип накопичення документів в архівах духовних консисторій та поліції, куди за визначенням потрапляли лише справи про конфлікти. Якщо сприймати світ лише крізь призму цих матеріалів, то він матиме вкрай похмурі обриси.

Другий: не варто реконструювати минуле згідно з ідеологічними схемами, як це робили більшовики, які намагалися виправдати свій антирелігійний терор 20-30-х років ХХ століття, апелюючи до «народних страждань» від «попів-лиходіїв». Такий підхід може привести до спотворення історичної реальності.

З огляду на викладене, **метою** цієї статті є критичний перегляд стереотипного уявлення про антиклерикальний компонент селянських виступів на початку ХХ століття. На прикладі ситуації в Катеринославській губернії ми покажемо, що церковні землі не були об'єктом селянських претензій, а заворушення, що відбувалися на тлі революційних процесів у містах, використовувалися селянами як інструмент тиску на землевласників з метою досягнення економічних преференцій. Цей підхід дозволяє нам глибше зрозуміти мотивацію та стратегії селянських рухів того часу.

Землеволодіння та селяни-заворушники

У Російській імперії поміщицьке землеволодіння в період, що нас цікавить, становило 79 млн. десятин землі, надільне селянське землеволодіння – 124 млн. десятин. Духовне відомство володіло 2,6 млн. десятинами землі [42, с. 400]. Останні дані є приблизними. За іншими даними, церковні землі в 1870-х роках становили 2,1 млн десятин (0,6 %) з загальної категорії державних земель (175,3 млн десятин). Екстраполюючи на 1905 рік, де державні, церковні та інституційні землі становили 154 689 000 десятин, церковні землі оцінюються в 1,2% від цієї суми, тобто близько 1 856 268 десятин для всіх 50 губерній європейської частини імперії. Як зазначив С. Фірсов, «точних даних про кількість землі у Православної Церкви напередодні революції 1917 р. немає» [42, 400].

Історики-аграрники схиляються до висновку, що «селянське землеволодіння безперервно зростало за рахунок купівлі та оренди землі», унаслідок чого – «більша частина земельного фонду в Україні та Російській імперії загалом опинилася в руках селян задовго до ліквідації самодержавства» [26, с. 117]. За даними Б. М. Миронова, селяни з 1862 по 1910 рр. купили 24,5 млн. десятин землі на суму 971 млн. рублів. Це «у 28 разів більше, ніж усі недоїмки, що накопичилися до 1910 року (35 млн рублів)» [23, с. 533]. Він вважає, що накопичені недоїмки – результат того, що селяни сподівалися на їх списання державою. Це траплялося неодноразово: влада прощала недоїмки, оскільки їхня наявність заважала підвищувати податки [24].

До кінця ХІХ століття загальна площа Катеринославської губернії становила 5,668,383 десятин землі. Казні належало 113,299 десятин, селянським сільським товариствам 2,282,484 дес.,

єврейським товариствам – 18,775, грецьким – 364,597, німецьким – 224,891. У приватній власності селян перебувало 312,673 дес., дворян – 1,432,587 дес., купців – 182,573 дес., німців – 285,727 дес., греків – 9,44488. У користуванні духовенства перебувало всього лише 39,306 дес., а селяни і селянські товариства, як бачимо, володіли половиною всієї землі в губернії [28, с.3]. Станом на 1903 рік у селянській приватній власності вже перебувало 652,760 десятин. Усього лише за 4 роки вона збільшилася на 340 тис. десятин, за той самий час дворянська приватна власність скоротилася на 188,945 тис. десятин [24, с. 3]. Селяни Катеринославщини, поступово скуповуючи поміщицьку землю, а також вступаючи з поміщиками в орендні відносини, стали активним учасниками хлібного ринку. Головною проблемою для селян було зростання вартості земельної оренди: крупні землевласники регулярно підвищували ціни, що «викликало вороже ставлення селян до всіх крупних форм приватного землеволодіння» [43, с. 7].

Ворожість призводила до селянських заворушень. У період 1900-1904 рр. переважали «тихі» форми опору: самовільні порубки лісу (до 320 випадків на рік), захоплення поміщицьких луків (близько 150 інцидентів щорічно), відмова від виплати викупних платежів (37% господарств до 1902 року). З 1905 року рух набуває організованого характеру: створюються селянські комітети, проводяться масові сходи, частішають випадки підпалів економій (тільки в жовтні 1905 року – 47 підпалів). Під впливом подій Першої російської революції в губернії фіксується різке зростання активності: за 1905 рік відбулося 218 відкритих виступів, у 1906 – 167, у 1907 – 94. Особливістю регіону стало формування «летючих загонів» із наймитів і відхідників, що діяли на стику Катеринославського та Олександрівського повітів. Ці групи, що налічували до 200 осіб, здійснювали експропріацію зерна та інвентарю з подальшим розподілом серед малоземельних селян. Для придушення заворушень 1906 року в губернії було введено положення «посиленої охорони», що дозволяло застосування військових команд без санкції цивільної влади. Тільки за липень-серпень 1906 року каральними загонами було розстріляно 147 учасників виступів, 2300 осіб піддано тілесним покаранням [12].

Хай там як, популярна думка ніби «селяни боролися не тільки проти поміщицького землеволодіння, а виступали проти приватної власності на землю взагалі» [4], важко узгоджується з тенденцією легально купувати землі поміщиків, перетворюючи їх на селянську власність, зокрема й приватну. Безсумнівно, певна частина селянства була схильна до безоплатного перерозподілу поміщицьких земель, однак варто критично переосмислити тезу щодо прагнення до соціалізації земельної власності з боку тих селян, які вже володіли приватними земельними наділами.

Звісно, вказуючи на вищевикладені цифри, необхідно пам'ятати про співвідношення селян, представників духовництва, дворянства, купецтва та німецьких колоністів, а також про загальний фонд земель та обсяг землі, яку купували «в одні руки». Тут дані будуть не на користь окремого селянського господарства. Попри спроби концептуальної ревізії (у працях Б. Миронова), домінує усталена точка зору істориків-аграрників, що на початку ХХ ст. головною аграрною проблемою було крупне поміщицьке землеволодіння, викупні платежі та селянське малоземелля [7, с. 6]. Тому, незважаючи на процес поступового переходу землі до рук селян, аграрні виступи відбувалися під гаслом малоземелля і необхідності прирізки нових наділів шляхом перерозподілу володінь великих власників. У більшості сільських і волосних приговорів 1905-1906 рр. зафіксовано скарги на брак землі. Об'єктивною підставою скарг був факт скорочення розміру селянського наділу на тлі демографічного зростання селянського населення губернії та південної України загалом: «Якщо в 1877 р. на один двір селянина-общинника припадало в середньому 14,3 десятини, то 1905 р. – лише 9,3. тобто середній розгорнутий наділ скоротився на 35 %» [30, с. 9].

При цьому у приватну власність катеринославських селян до 1905 року перейшло вже 484 тис. десятин, 2,531 тис. десятин володіли селяни-общинники. У процесі столипінської реформи близько 32 % селян Катеринославщини, вийшовши з общини, отримали від 9 до 16 десятин землі на двір [44, с. 10-13]. Ми бачимо чітку тенденцію зростання як приватного, так і общинного селянського землеволодіння. Головним «донором» процесу були скуповувані поміщицькі землі, більше половини яких стали власністю селян південної України [43, с. 6]. Катеринославщина

входила до числа губерній, що демонстрували значне зростання не тільки селянської, а й купецької земельної власності. Остання, як зазначають дослідники, «в окремих повітах доходила до 10 % загальної приватної власності» [1].

Логічно припустити, що перерозподілу хотіли ті селяни, у яких було дуже мало землі або зовсім не було («безземельних» селян порівняно небагато, близько 16 %) [37, с. 92]. Їм нічого було втрачати і вони, затіваючи заворушення і напади, сподівалися поліпшити своє безрадісне становище. Однак із цього приводу є суперечливі свідчення. Судовий слідчий Верхньодніпровського повіту Вітольд Чанський проходив свідком у справі, яка велася в червні 1906 року щодо розгромів маєтків у цьому повіті. Він тісно спілкувався з бунтівниками, досліджував цей конкретний епізод, дійшовши нетривіальних висновків: погроми, що починалися як єврейські, плавно перейшли в погроми поміщицьких економій. Чанський заперечував поширену думку, ніби вони викликані «бідністю і малоземеллям селян»: «Навпаки, з цілковитою достовірністю моє розслідування встановило, що справді неможливі безземельні селяни участі в погромах не брали. Я можу назвати імена та прізвища найзавзятіших учасників грабунків серед селян – людей цілком освічених, які володіють чималими наділами власної, додатково придбаної землі, окрім тієї, що була надана від держави, та мають достатні запаси харчів і сільськогосподарського реманенту. Вони брали участь лише для того, щоб вважатися прогресивними в селі, або, як вони самі висловлювалися, “влаштували панам страйк”» [47, ф.177, оп.1, спр. 4а, арк. 5, 348].

Немає підстав сумніватися в достовірності цього свідчення. Власники маєтків лише безпорадно спостерігали за знищенням свого майна, ніхто не чинив опору – всі були паралізовані жахом, а влада була неспроможна надати допомогу. Повстанці ж, усвідомлюючи свою безкарність, дедалі більше переконувалися в правомірності власних дій. Згодом, розповідаючи слідству про вплив на них «політичної агітації», вони почали називати себе бідними та малоземельними, що й було зафіксовано в обвинувальному акті як мотив їхніх вчинків [47, ф.177, оп.1, спр. 4а, арк. 5, 348].

Б. Миронов зауважив, що «селянин вважав за краще прибіднятися, а не виставляти свій добробут» [24, с. 138]. Ця риса селянської психології чітко простежується за селянськими зверненнями до царя і Думи, в яких вкрай перебільшувалися бідність, відчай, малоземелля та приховувалися факти про те, що громада здійснювала значні земельні придбання. «Начебто певний рівень труднощів був необхідний, щоб звернутися по допомогу зі сторони» [6, с. 196]. У випадку верхньодніпровського бунту селяни, ймовірно, вирішити піти тим самим шляхом. Іншими словами, селяни грабували маєтки, підхопивши модний тренд губернського суспільного життя. Прагматично використовуючи революційний хаос і суттєве послаблення державної влади, вони вдавалися до шантажу та залякування представників влади, сподіваючись отримати цілком законні економічні преференції. Безперечно, вони усвідомлювали, що самі пограбування безпосередньої користі не принесуть, однак створять атмосферу страху серед владних структур і поміщиків перед можливим селянським повстанням, що, ймовірно, змусить владу знизити ціни на земельні наділи.

У такій інтерпретації була своя логіка: раніше держава неодноразово йшла на поступки через побоювання селянської анархії, а сільські чутки поширювалися блискавично й зберігалися в народній пам'яті впродовж тривалого часу. За підрахунками Д. П. Пойди, «у 102 селах зі 194, охоплених заворушеннями, селяни домоглися часткового задоволення своїх вимог. Уряд провів люстрацію земель на більш вигідних для селян умовах» [32, с. 264]. У результаті селянських бунтів 1905-1906 рр. великі землевласники знижували орендну плату для селян, підвищували платню сільськогосподарським робітникам і дозволяли випасати селянську худобу на своїх пасовищах.

Радянські історики називали ці акції «сільським страйковим рухом», ретроспективно вносячи в нього плановість і організацію. Вони просували думку, що селяни «страйкували» під впливом або під керівництвом найправильніших революціонерів – більшовиків [34, с. 63-66]. У зв'язку з цим зауважимо, що слово «страйк» у вустах учасників верхньодніпровського погрому з'являється не випадково, воно насправді запозичене зі сленгу катеринославського пролетаріату,

але рішуче переосмислене. На відміну від політичної серйозності страйкових акцій міських робітників, селяни скоріше «грають у бунт», ніж справді бунтують. Вони відтворюють атмосферу народного повстання так, як її уявляють (або пам'ятають за сімейними переказами), симулюючи своїми діями ірраціональну «безглуздість» і «нешадність». Навіть В. П. Данилов відзначив, що в селянських антипоміщицьких повстаннях початку ХХ століття, хоч вони й були спричинені малоземеллям, бідністю і відчаєм, «не було фізичного винищення противника, не було крові» [7, с. 12]. Поміщика хотіли вигнати, залякати, пограбувати, але не вбити [7, с. 11].

Схоже, селяни подеколи прагматично використовували дворянсько-інтелігентський стереотип про їхню «природність», «стихийність», «дикість» і «первісність». У певних рисах ці сільські «страйки» змикаються з хуліганством, іноді між ними важко провести чітку межу [25]. Хуліганські дії, як і повстання, також могли носити відносно масовий характер, бути спрямованими проти дворян, чиновників та загалом усяких чужинців, особливо тих, що прибули з міста. Як зазначив Н. Вайсман, «у селі хулігани були оточені атмосферою “терпимості” і “співчуття”, і навіть сільські старости, волосні старшини та члени волосних судів виявляли надзвичайну млявість у придушенні хуліганства, а в деяких випадках явно співпрацювали з правопорушниками». І в хуліганських акціях, і в революційних виступах, за словами історика, брали участь «одні й ті самі соціальні та вікові групи» [16, с. 266-267].

Доречним прикладом є епізод селянського бунту в селі Ново-Софіївка Верхньодніпровського повіту. Учасники цієї протестової акції свідомо зображували стан несамовитості та дикості, маючи на меті викликати страх у власника економії перед загрозою «варварського» вторгнення. Такий демонстративний прояв агресії мав змусити поміщиків піти на компроміс щодо умов землекористування. Події розгорнулися 20 січня 1899 року, коли група селян вдерлася до економії Лорана – нового власника земель, з яким місцевому населенню не вдалося налагодити гарні стосунки, на відміну від його попередника. Насамперед нападники жорстоко побили прислугу, після чого почали систематично руйнувати майно: вибили вікна, розбили самовар та дзеркала, після чого залишили будинок. Незабаром з'явилася друга група селян, яка завершила руйнацію: були знищені ще цілі вікна, поламані віконниці, балкон та водостічні труби. Показово, що нічого не було викрадено. За даними допиту свідків, майже всі місцеві селяни брали участь у цих подіях. За їхнім задумом, до смерті переляканий Лоран мав продати частину землі селянам на вигідних для них умовах [19, с. 431].

Театралізованість селянських виступів 1905 року іноді набувала настільки очевидного характеру, що це помічали навіть чиновники. Відповідаючи на запит Департаменту поліції, тимчасово виконувач обов'язків Катеринославського губернатора писав: «Повідомляю, що хоча в цій губернії під впливом останніх подій настроїв селян дещо збуджений, проте з їхнього боку досі не було спроб до заворушень, за винятком випадків самовільних потрав та випасання худоби в деяких місцевостях губернії, які відрізнялися від звичайних тим, що селяни здійснювали їх колективно й подекуди із погрозами на адресу адміністрації маєтків» [12, с. 130-131]. Несанкціоноване випасання у цьому разі не було способом нагодувати свою худобу, це було публічне «послання».

Подібні симулятивні бунти відбувалися повсюдно. Очевидців вражало те, що повсталі селяни не стільки грабували, скільки глузували та знущалися. «Стає неможливим завести город або плодовий сад, адже і овочі, і фрукти неодмінно будуть розграбовані ще в зав'язі. Мало сказати – розкрадені; рослини, іноді дуже цінні, виписані з далеких країн, виривають із корінням, ламають, рубають. Навіть прості декоративні рослини нещадно винищуються. Племінну худобу калічать часом найжорстокішим чином. Сільськогосподарські машини псуються тощо. Відчувається не розпач від злиднів, не жадібність розбійника, а якась хтивість вандалів, які знищують культуру лише тому, що вона культура... Зовсім не допомагає доброзичливе та великодушне ставлення до селян з боку поміщика... На пана-благодійника найчастіше дивляться як на дурня, простотою якого користуватися сам Бог велів...» [27, с. 132]

Усі ці акції нагадували знамените «велике котяче побоїще» у Франції, описане Робертом Дарнтоном: «Майстри обожнюють кішок, отже, робітники повинні їх ненавидіти» [8, с. 96]. Українські селяни з таким самим запалом і люттю витоптували дворянські клумби й розбивали

горщики з кімнатними квітами, як паризькі підмайстри лупцювали й вішали котів своїх майстрів. Ані в першому, ані в другому не було жодної доцільності, окрім символічної. Загалом, подібний селянський бунт можна також розглядати як архаїчний феномен. За словами О. Ахієзера, він «руйнівний, безперспективний, неконструктивний і анархічний через свою додержавну природу та архаїчний моральний ідеал» [4].

Захоплення чужої землі з мотивів економічного відчаю не було повсюдною практикою навіть у найгостріший період революції. Абсолютна більшість селян, які прагнули збільшити свій наділ до рентабельної площі (вважалося, що це близько 10 десятин і більше), застосовували правові механізми: купівлю та оренду приватновласницької землі [22, с. 117]. Тиск селян-бунтівників на крупних землевласників в цілому спрацював. Після періоду революційного безладу 1905-1906 років селянами імперії було куплено більше 12 мільйонів десятин землі [46].

Церковна земля в «програмі» селян-бунтівників

Прикметно, що катеринославських селян, навіть тих, які повставали й вступали в сутички з поліцією, козаками та військами, мало цікавили церковні землі. Це опосередковано підтверджують навіть дані радянських дослідників. За підрахунками Л. Т. Сенчакової, із майже шести тисяч приговорів сільських і волосних сходів, поданих до Державної Думи, лише 350 стосувалися церковних земель. Варто зазначити, що ця тема в цих документах була другорядною і з'являлася переважно тоді, коли приговори укладали за участю і під впливом атеїстично налаштованих соціал-демократів або есерів, які приїжджали з міста [34, с. 226; 36].

Катеринославська єпархія в період між революціями являла собою величезну територію, що складалася з м. Катеринослава, Катеринославського, Верхньодніпровського, Павлоградського, Бахмутського, Слов'яносербського, Новомосковського, Маріупольського, Олександрівського повітів, м. Ростова-на-Дону і його повіту, м. Таганрога. У 1911 р. місцевий архієрей преосв. Агапіт (Вишневський) замість «Катеринославського та Таганрозького» став іменуватися «Катеринославським та Маріупольським», а м. Таганрог стало центром нового єпархіального вікаріатства, яке очолив єпископ Іоанн. На території єпархії перебувало майже 700 храмів, 7 монастирів, церковний штат становив понад 1800 священно- і церковнослужителів, включно з ієреями, дияконами і псаломщиками [9, с. 2-22]. Якщо враховувати ще й ченців із послушниками, то кількість служителів церкви зростала до 2592 (за даними на 1914 рік). Кількість же православних у єпархії становила 2276599 осіб [35, с. 445]. Єпархія мала досить розгалужену мережу установ: єпархіальне управління, духовну консисторію, єпархіальну опікунську установу про бідних духовного звання, відділ Імператорського Палестинського товариства, єпархіальну училищну раду, емеритальну касу духовенства, свічковий завод, ревізійний комітет, духовну семінарію, жіноче та чоловіче єпархіальні училища і 639 церковних шкіл. Крім того, при архієрейському домі додатково функціонували дві школи: пастирська і псаломщицька [11, с. 111-116]. І всю цю інфраструктуру треба було підтримувати в регулярному ритмі, що коштувало чимало.

Клірові землі – це ділянки землі, що виділялися для утримання кліриків парафії (з XVIII століття встановилася норма – близько 33 десятин, але було і більше – до 120-135 десятин, і менше – до 30) [39]. Якщо порівнювати забезпечення кліриків землею в Катеринославській єпархії і в єпархіях центральної Росії, наприклад, Тверській, очевидно, що першим дуже пощастило: їхні наділи перевищували тверські у 2,5-3 рази за розміром, не кажучи вже про якість землі [40]. Були єпархії, де парафіям земля майже зовсім не виділялася, переведення в таку парафію для священника було справжнім покаранням.

Революціонери ще на початку XX століття розпускали чутки про «незліченні багатства» церкви, пізніше вони стали аргументом для пограбування храмів більшовиками. Як зауважив С. Л. Фірсов, Ленін розраховував вичавити з церкви «сотні мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів», насправді ж радянській владі вдалося отримати від розореної церкви лише трохи більше 4 мільйонів: так оцінювалася вся конфіскована власність [41, с. 33]. Це анітрохи не дивно. Сім'ї священно- і церковнослужителів, особливо в сільських парафіях, жили якщо не в злиднях, то дуже бідно, навіть за мірками їхнього часу [44, с. 33]. Ці спостереження підтверджуються спеціальними роботами про взаємини парафіяльного духовенства із селянами, наприклад, навіть

у заможній Московській єпархії пастирі та їхні помічники загалом жили так само, як і основна маса селян, а часом і гірше [5].

У церковно-цивільному праві існувало правило, що земля не відводиться парафіяльному причту, якщо у парафіян на ревізьку душу припадає менш як 4 десятини [2, с. 60]. Цим пояснюється наявність численних безземельних причтів у багатьох єпархіях. Утім, і у відносно благополучній у земельному відношенні Катеринославській єпархії далеко не кожна парафія мала змогу розпоряджатися земельним наділом. Безземельні причти часто стикалися з проблемою нестачі кадрів. У «Екатеринославских епархиальных ведомостях» у кожному випуску можна було побачити оголошення про вакансії. Візьмемо 9 випуск 1905 року. Повідомлялося, що в Павлоградському повіті при Соборній церкві міста Павлограда є вакантне місце четвертого священника. У причті чотири священники, диякон і чотири псаломщики. «Жалування і квартир немає». Причтові землі теж немає, а забезпечувати причт будуть близько 3019 душ парафіян чоловічої статі [38, с. 127]. Тож не дивно, що охочих стати четвертим страждальцем, який живе виключно за треби, не знаходилося. При Троїцькій Соборній церкві м. Новомосковська служило чотири священники, диякон і три псаломщики. Вакансія була відкрита на посаду настоятеля, але ні квартир, ні платні причт не отримував. Вся надія покладалася на доброту 3324 чоловіків-парафіян. Аналогічним було становище парафії Успенської церкви селища Азова Ростовського округу – на сімох служителів церкви не виділялося ні платні, ні квартир, ні землі [38]. В соборній церкві Бахмута, причт якої складався з 3 священників, 3 псаломщиків і диякона, платні ніхто не отримував і землі не було [39, с. 255]. Таке ж забезпечення спостерігаємо в Благовіщенській парафії Бахмуту: вона не мала землі, ніхто платні не отримував [39, с. 256]. Ось ще один приклад небагатого приходу: церква Вознесіння села Новотроїцького Бахмутського повіту. Причт мав 34 десятини землі, платні не було. Ця земля мала забезпечити 10 осіб служителів і членів їхніх родин [39, с. 295].

Таких парафій було чимало, хоча траплялися й заможніші. Преображенська церква с. Кам'янки, штат якої налічував трьох священників, диякона й трьох псаломщиків, володіла 120 десятинами землі, а весь причт отримував від скарбниці 255 рублів річно. При цьому варто пам'ятати, що кожен член причту утримував зазвичай велику родину, а коштом парафії нерідко жили й вдови померлих священників та інших членів кліру, що були зараховані до «просфірні». Тобто, коштом цих 120 десятин насправді утримувалося до сотні людей, відтак «багатство» парафії вже не вражало. Типовою була ситуація в Новомосковському повіті, де при Покровській церкві села Дмухайлівка причт складався з двох священників і двох псаломщиків, мав стандартні 33 десятини землі, а від скарбниці отримував 132 рублі й 30 копійок на всіх. Миряни парафії зі свого боку погодилися доплачувати ще 100 рублів щороку. Існували й такі парафії, де ті самі 33 десятини надавалися духовенству не казною чи поміщиком, а сільською громадою [39, с. 295].

Церковні наділи Бахмутського повіту, який володів одним із найбільших земельних фондів регіону, на перший погляд видаються значними. Проте детальний аналіз показує, що всі парафії сукупно володіли лише близько 7352 десятинами землі. Ця власність була вкрай нерівномірно розподілена, особливо з огляду на загальний земельний фонд повіту, який становив 832 018 десятин. Таким чином, церковне землеволодіння складало менше одного відсотка загального земельного фонду повіту, що ставить під сумнів його значущість у контексті аграрних відносин регіону [29, с. 4]. Селянської землі в цьому фонді було 339,303,76 десятин, розділеної між селянами трьох розрядів (у середньому – по 5-8 десятин на ревізьку душу) [37, с. 73]. Тому навіть якщо ми бачимо значну кількість парафіяльної землі, це ще не свідчило про багатство духовенства. Церковний причт села Залізного Бахмутського повіту мав у розпорядженні 135 десятин землі, з яких утримувалися 24 особи служителів церкви, члени їхніх родин, а також вдови покійних священників, дияконів і псаломщиків. Парафія св. Миколи Чудотворця села Селидівки того ж повіту володіла 213 десятинами, яка годувала 38 осіб [39, с. 291]. Деяким причтам частково платили фіксовану платню селянські товариства, заводи, залізниця або рудники, на території яких розташовувалася церква, особливо, якщо її будували за гроші місцевих робітників [39, с. 258-260]. Знаменський жіночий монастир був порівняно великим землекористувачем із володінням у 500 десятин землі. Проте, враховуючи кількість мешканців обителі – близько 700

сестер, не беручи до уваги священників і церковнослужителів, – цей земельний ресурс не був надто великим у перерахунку на одну особу [39, с. 1102].

Можна звузити масштаб і подивитися дані по Катеринославському повіту. Зручних земель було 649,892,8 десятин. 56,8 % – це земля приватних землевласників, з яких 79 осіб володіло земельною власністю понад 1000 десятин (у середньому – 3288 дес.), 316 осіб володіло середніми мастками – понад 100 десятин і до 1000. Решта (до 100 десятин) вважалися дрібними власниками. 38,9 % – це надільні землі повіту [22, с. 84-90]. Церковна земля входила до структури землеволодіння поряд із власністю казни, уділу, різноманітних установ і приватних товариств, міста Катеринослава та інших суб'єктів, що сукупно становило 4,3 % земельного фонду. У межах цієї категорії церква посідала третю позицію після уділу й казни, володіючи 17,81 % землі інституційного та корпоративного характеру, що кількісно дорівнювало 4727,7 десятинам. З огляду на ці факти, закономірним видається спрямування невдоволення селян-бунтівників на великі земельні володіння, а не на розпорошені по повіту дрібні ділянки парафіяльної землі.

Фундаментальне значення мав психологічний чинник: для багатьох селян межею прийнятної землеволодіння в одних руках була площа до 100 десятин; більші приватні мастності викликали суспільне обурення й активізували експропріаторські настрої [7, с. 9]. Як зазначав Д. П. Пойда, ще в 70-80-ті роки XIX століття серед селянства циркулювали чутки про майбутнє відчуження та перерозподіл земельних надлишків у власників, що мали понад 100 десятин. Володіння земельними ресурсами, що перевищували цю межу, сприймалося в селянському середовищі як соціальна несправедливість [32, с. 265].

Духовенство єпархії було відносно добре забезпечене землею, однак церковна власність займала незначне місце в загальній структурі земельного володіння та користування. Навіть порівняно великими наділами спільно користувалися кілька родин священно- та церковнослужителів. Всупереч тезам прихильників антиклерикальної теорії, селянство загалом не виявляло намірів розширювати свої наділи через самовільне привласнення клірових земель. Селянська родина могла забезпечити себе, якби мала 5-7 десятин орної землі (що, власне й вимагалось), тож учасники масового селянського заворушення, навіть захопивши клірову землю, майже нічого би не виграли. Врешті-решт, практично всі клірові землі Катеринославського повіту перебували в довгостроковій оренді в самих селян, бо саме духовенство не мало ані хисту, ані змоги, ані часу їх обробляти. До того ж, сільські громади нерідко самі надавали земельні ділянки парафіяльним клірикам, щоб ті з них могли годуватися.

Не варто перебільшувати «темряву» селян, які до початку XX століття викупили половину поміщицьких земель – епоха кріпацтва й поголовної неписьменності давно минула. Вони чітко усвідомлювали, хто насправді їх обманює, а хто підтримує [15]. Дослідники земельних спорів того часу сходяться на тому, що «селяни-общинники демонстрували досить високу правову грамотність у питаннях захисту своїх власницьких прав на землю» [14, с. 16]. Селяни-власники зазвичай добре орієнтувалися в юридичному статусі різноманітних земельних наділів. Важливим чинником стримування для потенційних експропріаторів було розуміння того, що церковні землі становили умовну власність парафії, яка не була повноцінно інтегрована до ринкової капіталістичної економіки: такі ділянки неможливо було купити, продати, привласнити, заповідати, подарувати чи обміняти. Навіть обмежені орендні відносини в кожній парафії перебували під пильним наглядом єпархіальної влади. З юридичного боку, це була невідчужувана від парафії державна земля, якою церковний причт користувався за чітко регламентованими правилами, ретельно охороняючи її «недоторканність» [2, с. 60-64].

Заради справедливості відзначимо, що на теренах південної України справді фіксувалися поодинокі випадки самовільного захоплення селянами церковних земель. Однак, по-перше, вони ніколи не мотивувалися «боротьбою з церквою» як інституцією. Селяни взагалі не мислили про церкву за допомогою узагальнених абстрактних категорій. Для них церква – це локальна реальність: парафія і храм з конкретними кліриками, а не «Тіло Христове» чи окрема християнська конфесія. По-друге, випадки захоплень чи нападів на парафії мали винятковий характер. Конфлікти з приводу землі, пов'язані з насильством, здебільшого вирішувалися в правовому полі та зазвичай завершувалися судовими рішеннями не на користь селянства [48, ф. 37, оп.1, спр. 3937].

Селяни чудово розуміли непропорційність між потенційним зиском від експропріації 33-120 десятин церковної землі та реальними ризиками цілковитої втрати майна. Для захоплення ділянки церковної землі з надією на її легітимне закріплення за власним господарством необхідно було бути безрозсудним революційним фанатиком і щиро вірити в незворотній злам усієї системи соціально-економічних відносин. Селяни ж, навіть у розпал революційних подій 1905-1906 років під час бунтів демонстрували слабкий спротив, «майже не вдаючись до дій наступального характеру» [4]. Радянські історики з жалем визнавали, що селянські революційні повстання успішно придушувала нечисленна сільська поліція [16, с. 266-267]. Підраховано, що близько 70 % селянських виступів закінчувалися «мирним вмовлянням» бунтівників, настроїв яких змінювався кілька разів на день – в діапазоні від промонархічного до революційного [21, с. 188].

З революційністю селянства було не все гаразд і це дуже непокоїло пропагандистів теорії селянського антиклерикалізму та стихійного атеїзму, які усіляко перебільшували як революційну «програмність» селянських заворушень, так і зубожіння селян. Аналізуючи соціально-економічні та демографічні дані початку ХХ ст., Б. М. Миронов прийшов до висновку, що в цей час не спостерігалось різкого погіршення якості життя селянства («масового зубожіння», як твердили більшовики), скоріше навпаки: попри всі труднощі, рівень життя і «біостатус» селян неухильно зростав аж до 1917 р [23, с. 527, 537-538]. «У 1916 р. (згідно сільськогосподарського перепису) в європейській Росії в середньому на селянський двір із 5,3 осіб (без урахування членів родини, які перебували в армії) припадало 9–10 га землі, 1–2 коні, 2,3 голови великої рогатої худоби, 5 голів дрібної худоби та птиця. При цьому доходи на душу населення зросли, завдяки неземлеробським заняттям та зниженню податків. Навіть господарства тих селян, яких у радянській історіографії відносили до бідних, мали 5 га посіву та 2,8 га іншої придатної землі, коня, корову, дрібну рогату худобу та птицю» [23, с. 541-542]. На Катеринославщині, як і всюди, спостерігалось значне зростання селянської земельної власності через ринкові механізми (за 1900-1903 рр. приватні селянські володіння збільшилися на 109%). Ця тенденція прискорила після першої революції. В той самий час фактичний обсяг церковного землеволодіння складав лише 0,69% від загального земельного фонду губернії (39 306 десятин проти 5,6 млн загальної площі) і не мав тенденції збільшуватися.

Таким чином, об'єктивний аналіз джерельних даних та критичне переосмислення традиційних інтерпретацій дають змогу спростувати поширену тезу про значну роль антиклерикального складника в аграрних конфліктах на Катеринославщині на початку ХХ століття. Історіографічний наратив про «незліченні земельні багатства церкви» та «антицерковні настрої» селянства, який дотепер простежується в публікаціях на цю тему, слід розглядати як ідеологічно вмотивовану конструкцію, укорінену в легітимацію антицерковного терору радянського тоталітарного режиму. Історикам треба зважитися і силою критичної саморефлексії припинити інерційну дію старих марксистських схем у своїй дослідницькій роботі.

Церковні землі в Катеринославській губернії не були предметом інтересу селян-бунтівників, пожитися за їхній рахунок було практично неможливо. Реальні вимоги сільських «мітингарів» мали економічний характер. Вони зводилися до перегляду орендних ставок та умов землекористування, в крайньому разі – скорочення чи ліквідації крупного поміщицького землеволодіння, і не стосувалися клірових наділів.

Залучення концептуального апарату сучасної соціальної історії, зокрема концепції Джеймса Скотта про «everyday resistance» (повсякденний опір), дозволяє інтерпретувати протестну поведінку селян не як прояв революційної свідомості, а як раціональну тактику тиску на землевласників з метою поліпшення своїх переговорних позицій у господарських взаєминах [45]. Селяни прагнули не повалити систему, а поліпшити своє становище в її рамках. Вони почали освоювати логіку капіталізму та проявляти значну підприємницьку активність. Їхні дії були раціональними і прагматичними, а не революційними, вони керувалися своїм розумінням «моральної економіки», а не ідеологічними гаслами приїжджих революціонерів із міста. Це дає змогу подолати бінарну опозицію «пасивність/революційність» у характеристиці селянської поведінки та розглядати її як комплексну стратегію адаптації до мінливих соціально-економічних умов.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікт інтересів щодо публікації цього рукопису відсутній. Крім того, він запевнює, що повністю дотримувався етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації. Цей матеріал ніде не друкувався раніше і на сьогоднішній день не поданий в жодне інше видання.

Список використаної літератури

1. Абуков С. Н. Частное землевладение купцов юга Украины в 1861-1905 гг. (на примере Екатеринославской губернии). *Вестник Курганского государственного университета*, 2014. No 10. С. 64-67.
2. Александров Н. Сборник церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства. СПб., 1860. 241 с.
3. Артеменко О. О. Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917-1920 років. *Український селянин*, 2014. No 14. С. 132-137.
4. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта. Том 1. М., 1991. Retrieved from <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%90/ahiezer-a-s/rossiya-kritika-istoricheskogo-opita-tom1>.
5. Белоногова Ю. И. Служба и материальное обеспечение приходского духовенства Московской епархии в начале XX века. *Вестник ПСТГУ. II. История*, 2007. No 3(24). С. 54-78.
6. Вернер Э. М. Почему крестьяне подавали прошения и почему не следует воспринимать их буквально. *Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.)*. М., 1996. С. 184-195.
7. Данилов В. П. Крестьянская революция в России, 1902-1922 гг. *Крестьяне и власть. Материалы конференции*. М., 1996. С. 4-23.
8. Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. М., 2002. 384 с.
9. Днепропетровская епархия. Информационно-справочное издание. Днепропетровск, 2008. 648 с.
10. Екатеринославская губерния. Т. 2. Екатеринослав, 1900. 52 с.
11. Екатеринославский адрес-календарь 1916 г. Екатеринослав, 1916. 504 с.
12. Екатеринославщина в революции 1905-1907 гг. Днепропетровск, 1975. 370 с.
13. Емелях Л. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции. М., 1965.
14. Жаров С. Н. Сельская крестьянская община и судебные споры крестьян о землевладении на рубеже XIX – XX вв. *Проблемы и вопросы теории и истории государства и права*, 2013. No 13(4). С. 13-16.
15. Заруба В. Як Олександр Поль обдурих криворізьких селян. [б.ж.], 2020. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2788-viktor-zaruba-yak-oleksandr-pol-obduriv-krivorizkikh-selyan>.
16. Зырянов П. Н. Крестьянская община европейской России. 1907-1914 гг. М., 1992. 256 с.
17. Зырянов П. Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1984. 39 с.
18. Катков Г. М. Февральская революция. М., 1997. 428 с.
19. Крестьянское движение в России в 1890-1900 гг. Сборник документов. М., 1959. 344 с.
20. Лебедев Н. А. Антицерковные и антирелигиозные настроения среди крестьян Нижегородской губернии в начале XX века. *Вопросы истории религии и атеизма. Сборник статей*. Т. 7. М., 1959. 422 с.
21. Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России. В 1775–1904 гг. М., 1989. 256 с.
22. Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии. Т.1. Екатеринославский уезд. Екатеринослав, 1889. 771 с.

23. Миронов Б. Н. Благосостояние населения и революции в имперской России XVIII-начало XX века. М., 2012. 850 с.
24. Миронов Б. Н. Жизненный уровень населения России в XIX – начала XX века. *Вестник Санкт-Петербургского университета*, 2009. No 2(2). С. 134-145.
25. Михайлюк А. В. Хулиганство в селах начала XX века как проявление смеховой культуры. *Докса*, 2011. No 16. С. 132-143.
26. Михайлюк О. В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації. Дніпропетровськ, 2009. 597 с.
27. Нилус С. Близ есть, при дверех. Мгарский монастырь, 2001. 382 с.
28. Обзор Екатеринославской губернии за 1898 год. Екатеринослав, 1899. 39 с.
29. Обзор Екатеринославской губернии за 1903 год. Екатеринослав, 1904. 77 с.
30. Овдін О. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906-1916). Дніпропетровськ, 2005. 28 с.
31. Опря І. А. Криза Російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських віровчень у правобережній Україні у 60-ті роки XIX – початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 2016. No 20. С. 251-264.
32. Пойда Д. П. Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900). Днепропетровск, 1960. 488 с.
33. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX століття. Київ, 1958. 140 с.
34. Приговоры и указы крестьян центральной России. 1905-1907. Сборник документов. М., 2000. 416 с.
35. Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году (Материалы и архивные документы по истории Русской православной церкви). М., 2006. 445 с.
36. Савченко С., Михайлюк О. «Голос народу» в документах початку XX століття: проблеми методології пізнання. *Український селянин*, 2023. No 30. С. 88-98.
37. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. Екатеринослав, 1886. 92 с.
38. Список свободных священно-церковно-служительских мест в епархии. *Екатеринославские епархиальные ведомости*, 1905. No 9. С. 127-129.
39. Справочная книга Екатеринославской епархии. Екатеринослав, 1908. 1103 с.
40. Справочная книга по Тверской епархии на 1915 год. Тверь: [б.и.], 1914. 556 с.
41. Фирсов С. Л. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х – 1918 г.). СПб., 2002. 639 с.
42. Фирсов С. Л. Церковь в империи. Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II. СПб., 2007. 467 с.
43. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 в России и на Украине. М., 2013. 320 с.
44. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем, 1872-1887. М., 1987. 725 с.
45. Scott C. J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, 1985. 392 с.
46. The Social and Economic Developments of Russia during the later Imperial Era, 1881 – 1914. URL: <https://www.blacksacademy.net/pages/hy-036-hyqsed-social-economic-russia.php>
47. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО).
48. Державний архів Одеської області (ДАОО).

S. V. SAVCHENKO, PhD in History, Associate Professor
of the Department of Documentation and Information Activity
e-mail: serhijs@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3615-2343>
Ukrainian State University of Science and Technology,
4, Nauky Ave, Dnipro, 49600, Ukraine

CHURCH LAND AND REBELLIOUS PEASANTS OF THE KATERYNOSLAV REGION IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Aim of the research is to analyze the conflict between the Orthodox Church and the peasantry in Katerynoslav Governorate regarding land issues before and during the revolution of 1905-1906. The relevance of this work stems from the necessity to critically reassess Soviet historical narratives, which frequently exaggerated anti-clerical sentiments and anti-church motivations behind peasant agrarian protests. An objective analysis of this issue enables the reconstruction of a more accurate representation of socio-economic relations and peasant motivations within the context of the complex socio-political transformations of the early 20th century.

Research methodology encompasses critical analysis of historiographical tradition, archival data, as well as demographic and economic statistics in accordance with the principles of objectivity and historicism. The incorporation of a broad spectrum of primary sources, including documentation from local authorities, church parishes, and peasant communities, facilitates a comprehensive, multidimensional analysis of the studied processes in their dialectical development.

Scientific novelty. Soviet historiography exaggerated the extent of anti-clericalism and peasants' desire to confiscate church lands. A significant portion of peasant landholdings was increased through legal purchase and leasing, which contradicts the thesis of a widespread peasant aspiration for revolutionary socialization of private property. Peasants utilized revolutionary rhetoric and acts of violence to achieve economic benefits, creating an atmosphere of fear and compelling authorities to make concessions. This research presents, for the first time, an alternative interpretation of the motivations behind peasant movements, revealing the pragmatic nature of their actions within the context of the region's complex socio-economic situation.

Conclusions. Actual conflicts often had a hooligan character and were aimed at creating an illusion of spontaneous uprising, which was used for economic blackmail of landowners and authorities. Contrary to popular belief, church lands were not a subject of interest for the initiators and participants of peasant unrest against the backdrop of revolutionary events at the beginning of the 20th century. The research results demonstrate the necessity for critical reconsideration of established historiographical paradigms and open perspectives for further studies on the economic motivation of social movements in the pre-revolutionary period.

Key words: church lands, peasant protests, anticlericalism, Ekaterinoslav province, early twentieth century, Soviet historiography, the 1905-1906 revolution, land tenure, agrarian conflicts, historical legitimacy.

References

1. Abukov S. N. Private land ownership of merchants in southern Ukraine in 1861-1905 (on the example of Yekaterinoslav province). *Vestnik Kurganskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2014. No. 10. P. 64-67. (In Russian)
2. Aleksandrov N. Collection of church-civil decrees in Russia related to persons of the Orthodox clergy. Saint Petersburg, 1860. 241 p. (In Russian)
3. Artemenko O. O. Ukrainian peasantry and the national Orthodox church movement during the revolution of 1917-1920. *Ukrainskyi selianyn*, 2014. No. 14. P. 132-137. (In Ukrainian)
4. Akhiezer A. S. Russia: Critique of Historical Experience. Volume 1., 1991. Retrieved from <https://litresp.ru/chitat/ru/%D0%90/ahiezer-a-s/rossiya-kritika-istoricheskogo-opita-tom1>. (In Russian)

5. Belonogova Yu. I. Service and material support of parish clergy in the Moscow diocese at the beginning of the 20th century. *Vestnik PSTGU*. II. Istoriya, 2007. No. 3(24). P. 54-78. (In Russian)
6. Verner E. M. Why peasants filed petitions and why they should not be taken literally. Based on materials from Yuryev district of Vladimir province during the 1905 revolution. *Mentalitet i agrarnoye razvitiye Rossii (XIX-XX vv.)*. Moscow, 1996. P. 184-195. (In Russian)
7. Danilov V. P. Peasant revolution in Russia, 1902-1922. *Krestyane i vlast. Materialy konferentsii*. Moscow, 1996. P. 4-23. (In Russian)
8. Darnton R. The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History. Moscow, 2002. 384 p. (In Russian)
9. Dnepropetrovskaya eparkhiya. Information and reference publication. Dnepropetrovsk, 2008. 648 p. (In Russian)
10. Yekaterinoslavskaya guberniya. Vol. 2. Yekaterinoslav, 1900. 52 p. (In Russian)
11. Yekaterinoslavskiy adres-kalendar 1916 g. Yekaterinoslav, 1916. 504 p. (In Russian)
12. Yekaterinoslavshchina v revolyutsii 1905-1907 gg. Dnepropetrovsk, 1975. 370 p. (In Russian)
13. Emelekh L. The Anti-Clerical Movement of Peasants During the First Russian Revolution. M., 1965. 201 p.
14. Zharov S. N. Rural peasant community and legal disputes of peasants about land ownership at the turn of the 19th-20th centuries. *Problemy i voprosy teorii i istorii gosudarstva i prava*, 2013. No. 13(4). P. 13-16. (In Russian)
15. Zaruba V. How Alexander Pol deceived Kryvyi Rih peasants, 2020. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2788-viktor-zaruba-yak-oleksandr-pol-obduriv-krivorizkikh-selyan>. (In Ukrainian)
16. Zyryanov P. N. Peasant community of European Russia. 1907-1914. Moscow, 1992. 256 p. (In Russian)
17. Zyryanov P. N. The Orthodox Church in the fight against the revolution of 1905-1907. Moscow, 1984. 39 p. (In Russian)
18. Katkov G. M. February Revolution. Moscow, 1997. 428 p. (In Russian)
19. Peasant Movement in Russia in 1890-1900: Collection of Documents. Moscow, 1959. 344 p.
20. Lebedev N. A. Anti-church and anti-religious sentiments among peasants of Nizhny Novgorod province at the beginning of the 20th century. *Voprosy istorii religii i ateizma. Sbornik statey*. Vol. 7. Moscow, 1959. 422 p. (In Russian)
21. Litvak B. G. Peasant movement in Russia. In 1775–1904. Moscow, 1989. 256 p. (In Russian)
22. Materialy dlya otsenki zemel Yekaterinoslavskoy gubernii. Vol. 1. Yekaterinoslavskiy uyezd. Yekaterinoslav, 1889. 771 p. (In Russian)
23. Mironov B. N. Welfare of the population and revolutions in Imperial Russia 18th – early 20th century. Moscow, 2012. 850 p. (In Russian)
24. Mironov B. N. Living standards of the Russian population in the 19th – early 20th century. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta*, 2009. No. 2(2). P. 134-145. (In Russian)
25. Mikhaylyuk A. V. Hooliganism in villages of the early 20th century as a manifestation of laughter culture. *Doksa*, 2011. No. 16. P. 132-143. (In Russian)
26. Mykhailiuk O. V. Peasantry of Dnieper Ukraine in the first decades of the 20th century (1900-1922): Sociocultural transformations. Dnipropetrovsk, 2009. 597 p. (In Ukrainian)
27. Nilus S. It is near, at the doors. Mgarskiy monastyr, 2001. 382 p. (In Russian)
28. Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1898 god. Yekaterinoslav, 1899. 39 p. (In Russian)
29. Obzor Yekaterinoslavskoy gubernii za 1903 god. Yekaterinoslav, 1904. 77 p. (In Russian)
30. Ovdin O. Stolypin agrarian reform in Katerynoslav region (1906-1916). Dnipropetrovsk, 2005. 28 p. (In Ukrainian)

31. Opria I. A. The crisis of the Russian Orthodox Church as a prerequisite for the spread of late Protestant beliefs in Right-Bank Ukraine in the 60s of the 19th – early 20th century. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 2016. No. 20. P. 251-264. (In Ukrainian)
32. Poyda D. P. Peasant movement in Right-Bank Ukraine in the post-reform period (1866-1900). Dnepropetrovsk, 1960. 488 p. (In Russian)
33. Premysler I. Revolutionary movement in Ukraine at the beginning of the 20th century. Kyiv, 1958. 140 p. (In Ukrainian)
34. Prigovory i nakazy krestyan tsentralnoy Rossii. 1905-1907. Collection of documents. Moscow, 2000. 416 p. (In Russian)
35. Rossiyskoe dukhovenstvo i sverzheniye monarkhii v 1917 godu. Materials and archival documents on the history of the Russian Orthodox Church. Moscow, 2006. 445 p. (In Russian)
36. Savchenko S., & Mykhailiuk O. «Voice of the people» in documents of the early 20th century: problems of methodology of cognition. *Ukrainskyi selianyn*, 2023. No. 30. P. 88-98. (In Ukrainian)
37. Sbornik statisticheskikh svedeniy po Yekaterinoslavskoy gubernii. Vol. 2. Bakhmutskiy uyezd. Yekaterinoslav, 1886. 92 p. (In Russian)
38. Spisok svobodnykh svyashchenno-tserkovno-sluzhitelskikh mest v eparkhii. *Yekaterinoslavskiye eparkhialnyye vedomosti*, 1905. No. 9. P. 127-129. (In Russian)
39. Spravochnaya kniga Yekaterinoslavskoy eparkhii. Yekaterinoslav, 1908. 1103 p. (In Russian)
40. Spravochnaya kniga po Tverskoy eparkhii na 1915 god. Tver, 1914. 556 p. (In Russian)
41. Firsov S. L. Russian Church on the eve of changes (late 1890s – 1918). Saint Petersburg, 2002. 639 p. (In Russian)
42. Firsov S. L. Church in the Empire. Essays from church history of the era of Emperor Nicholas II. Saint Petersburg, 2007. 467 p. (In Russian)
43. Shubin A. V. Makhno and his time: About the Great Revolution and Civil War 1917-1922 in Russia and Ukraine. Moscow, 2013. 320 p. (In Russian)
44. Engelgardt A. N. From the village: 12 letters, 1872-1887. Moscow, 1987. 725 p. (In Russian)
45. Scott C. J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. Yale University Press, 1985. 392 p.
46. The Social and Economic Developments of Russia during the later Imperial Era, 1881 — 1914. URL: <https://www.blacksacademy.net/pages/hy-036-hyqsed-social-economic-russia.php>
47. State Archives of Dnipropetrovska oblast.
48. State Archives of Odesa oblast.

Текст надійшов до редакції 09.03.2025. / The text was received by the editors 09.03.2025.

Текст затверджено до друку 11.04.2025. / The text is recommended for printing 11.04.2025.